

En gruvkarls lott: om upplysningstendenser i 1720- och 1750-talens bröllopsdiktning

Stina Hansson

Den upplysningsscen, som denna artikel utspelar sig på, var ett dystert och dunkelt tillhåll. Den som ville dit fick själv sörja för upplysningen med "Blåss i mun", för händerna var upptagna. Det gällde att hålla sig kvar, för att inte kroppen skulle falla slås, "I kras", "I tusend bitar störr" och smärre/ Som plockas uti tunnorr opp."¹

Nästan lika dunkelt som de gruvschakt jag vill föra er till är ju begreppet 'upplysning i Sverige'. Jag tänker inte ge mig in i den omfattande diskussion om begreppet som har förts, särskilt under senare år, utan nöjer mig med att säga att med 'upplysning' syftar jag här på två tendenser, som båda avläsbara i ett antal bröllopskrifter från 1700-talets första hälft. Den första innebär en tydlig prioritering av fakta framför fiktioner och den andra ett ökat intresse för gruvdrift, liksom för dess specifika och konkreta terminologi. Hur man än vill definiera 'upplysning' är det rimligt att se dessa båda tendenser som ingående däri.

Artikeln vilar på en liten del av det material jag arbetat med under de senaste fem åren, bröllopsdiktning i Sverige under 1600- och 1700-talen. Eftersom denna diktning är synnerligen omfattande, har jag begränsat mitt närstudium av bröllopskrifterna, och de litterära och kulturella repertoarer som brukades i dem, till sex perioder: tiden från sent 1500-tal (då man först började författa bröllopskrifter i Sverige) fram till 1659, 1670-talet, 1690-talet, 1720-talet, 1750-talet och 1790-talet.² En av de repertoarer eller tematiker som finns med under samtliga undersökningsperioder har jag kallat för 'brudgummens yrke'. Under den äldsta perioden utvecklades denna tematik oftast i form av en lovprisande beskrivning av brudgummens lärda karriär (bröllopsdiktningen gällde under denna period framför allt brudpar som tillhörde det lärdaståndet), som avslutades med att han nu av Gud fick lönen för sin möda, det vill säga den dygdiga bruden. Från första undersökningsperioden finns också ett antal yrkesskrifter till prästbrudgummar som lyckönskas till att det inte är påven som bestämmer över dem: i så

fall hade de ju aldrig fått gifta sig. På 1650-talet möter man inom repertoaren 'brudgummens yrke' för första gången antika gudomligheter som träter om vem brudgummen nu skall tjäna.³ Under 1670- och 1690-talen blir sådana gudatvister om brudgummen ganska vanliga och utarbetas oftast till dramatiskt gestaltade uppgörelser mellan å ena sidan Venus, å den andra Minerva eller Themis (de sistnämnda symboler för brudgummens lärda respektive juridiska yrke). 1673 löste Lucidor en sådan tvist på ett för tiden ovanligt frispråkigt sätt genom att hävda, att brudgummen skall tjäna Themis om dagen, men att hans nätter skall höra Venus till.⁴ Redan på 1650-talet kom också en skrift om brudgummens yrke till ett borgerligt brudpar, ett handelsmannapar i Linköping, där kärleksguden Cupido framträdde som försäljare av mer eller mindre sköna och dygdiga jungfrur på den nyss avslutade Linköpings marknad.⁵

1672 kom den första brudgumsskriften i den miljö som här skall stå i fokus, Lucidors *Astrilds Grufwe-Gång*, om hur den av Stiernhielm omdöpte och försvenskade kärleksguden har blivit trött på att para ihop brudpar och därför funderar på att bli gruvdräng. Till den ändan gör han ett besök i Falu koppargruva.⁶ Lucidor påpekar i början av skriften varför just kopparbrytning och bröllop passar samman: kopparen är ju kärleksgudinnans eget tecken. Redan i denna tidiga gruvskrift finns några korta inslag av en för tiden ovanligt realistisk typ i beskrivningen av kopparframställningen: "Han gaff på Rosten akt/ såg åt hur Malmen smältes/ Huur Gåårkoppar mäd Watn i runda Skiwor fältes". Men skriften utvecklar sig dock, enligt huvudmodellen för flertalet skrifter om 'brudgummens yrke' från denna tid, till en mytologisk berättelse, där Astrild först går på upptäcktsfärd i gruvan, sedan håller på att drunkna i en vattenfylld grop och till sist räddas av brudgummen, som ser till att han blir torr och varm igen vid masugnen. Efter detta kalla dopp slår Astrild bort alla planer på att bli gruvdräng, men tackar för sin räddning på det sätt han förmår, genom att skjuta en av sina kärlekspilar mitt i brudgummens hjärta.⁷

1720-talet är ett decennium då man kan notera många typer av nyordningar inom bröllopsdiktningen. Den kristne Guden tar i stort sett över från de antika kärleksgudarna som den instans som bestämmer om de jordiska bröllopen, precis som det hade varit under första undersökningsperioden: först mot dess slut började antik mytologi sporadiskt förekomma i bröllopsdiktningen på svenska. Nu blir också 'dygd' det stora huvudtemat i bröllopsskrifterna. I huvuddelen av dygdeskrifterna sker dessutom ett byte av *modus*, utsägelsetform, från den äldre typen av skämtsamt fabulerande till allvarsamt förmanande eller rent av predikande framställningar. Dessutom ser man nu också en övergång från en tydlig fiktionstill en allt starkare faktaorientering i bröllopsskrifterna.

Den sistnämnda förändringen märks för det första på att skrifterna från 1720-talet innehåller långt mer av realia om brudgummar och brudar än dessa skrifter tidigare gjort och för det andra på att olika typer av aktualiteter tas upp och kommenteras. I skrifterna från 1670- och 1690-talet sägs det till exempel knappast ett ord om de krig som då pågick. Men i närmare sextio 1720-talsskrifter är det stora nordiska kriget ett huvudtema – trots att det avslutades redan 1721 genom freden i Nystad. Nu har också diktjagen oftast övergått från att vara renodlade rolljag till instanser som leder tankarna till diktarnas biografiska jag. De antika gudarna har inte helt försvunnit, men deras frekvens har minskat påtagligt och olika personifikationer, som Dygden, har kommit i deras ställe. Förr omtyckta tematiker som hade brukat ge anledning till fiktiva berättelser, hade börjat bli sällsynta: sådant som skrifter som använde brudparets namn som utgångspunkt för en skröna om bröllopets förhistoria, eller som handlade om hur diktjaget mötte de antika gudarna i en drömsyn.

Den starkare faktiska orienteringen är särskilt påfallande i skrifter på temat 'brudgummens yrke' och i all synnerhet i de skrifter som tar upp den upplysnings-scen jag här vill belysa, gruvnäringen. Dessa gruvskrifter är ganska fåtaliga: det finns bara runt ett dussin från 1720- och 1750-talen, då antalet bröllopskrifter i mitt material är hela 1.126 respektive 983 stycken. Men dessa är som sagt speciella genom den upplysningskaraktär de har och därför värda att uppmärksammas.

Den skrift jag först vill kommentera gäller ett bröllop i Falun 1723, till bergsfogdeparet Rudien-Morea. Skriften heter *Gruf-Wandringen Wid Stora Kopparberget Betrachtad* och består av en enda dikt på fyrtaktiga jamber, uppdelbara i sexradiga strofer, författad av Johan Tobias Geisler.

Den vanlige grubarbetaren står i fokus i skriftens inledande, allmänna del (*in genere*). Den som arbetar i gruvan och kommer upp "swart och trötter" behöver en maka som kan tvätta av honom och pyssla om honom, sägs det först. Därefter beskrivs "en Grufkarls lott", som består i att söka sitt bröd "I rök/ oos/ mörker/ damb och swett/ Ja med lifsfahra". I de flesta andra yrken ser man åtminstone dagsljuset, men gruvkarlen måste vistas där varken sol eller måne lyser. De flesta andra är inte utsatta för livsfara i arbetet, eller kan i varje fall "med armar/ hand och swärd/ Ja offta sig med föttren hielpa", men gruvkarlen kommer inte undan utan blir fångad i fälla när berget rasar samman. Sådant känner "Wår Bergsfogd", brudgummen, väl till eftersom han dagligen inspekterar gruvan, heter det sedan i inledningen till den del som handlar om brudparet (*in specie*-delen). Så beskrivs i duform hur bergsfogden kliver på stegar och kryper i smala gångar i os och mörker för att se till att allt är i sitt rätta skick: att värmen kan avdunsta, vattnet rinna bort och att gruvstöttorna står säkert och är tillräckligt många. Att Geisler hade

egen erfarenhet av gruvarbete syns bland annat på de många facktermer han brukar, vilka, tillsammans med den klara blicken för gruvkarlens slit och gruvfogdens mödor ger skriften en för tiden ovanlig, påtagligt realistisk prägel:

I måst (det är en barna-leek)
 Stå för war körtel/ skööl och streek/
 Hwar knöös och kaßa/ band och skulla;
 Allt måst I ha grant öga på/
 Fast I derwid nog supa få/
 Ja ögon/ hals och näsan fulla.
 I åken ned i hwarje schacht/
 Med bloß i munn/ och gifwen acht
 Om det sänks segrät uppå diupet;
 Om man en jemnan widd der sijr/
 Ell om det skål- och skromtbränt blir;
 Om Gråberg der i malmen krupet;
 Om det wid bottnen är förkwaft/
 At elden der har ingen kraft;
 Om det af läck wil wattiukt blifwa;
 Weet I på edra finger lätt/
 På ett ell' ock på annat sätt
 Åt schachtet lufft och aflopp gifwa.

Diktjaget säger sig inte kunna räkna upp allt vad brudgummen har att tillse, utan övergår i stället till att prisa hans mod och arbetsflit. Brölloppstemat introduceras med påståendet om att bergsfogden, när han kommit upp ur gruvan ”heelt matt och swag”, precis som inledningens gruvkarl behöver en ”Wän som med behag/ Ehr fågnar/ lagar/ lisar/ torkar”. Nu får han en sådan vän, slås det sedan fast, innan skriften avslutas med en önskan om Guds välsignelse över brudparet.

Mitt nästa exempel kommer från nästa undersökningsperiod och gäller bergsmannaparet Rothof-Efverts bröllop i Västerfärnebo 1757. Skriften, som heter *Järn-Handteringen*, har jag inledningsvis citerat några rader ur. Författaren, den nära släktingen ”L.W.R.” (kanske brudgummens bror), skriver att han brukar roa sig med att spela ”wallare qwäden” på ”Herde-pipa”. Här är det dock inte fråga om någon herdevisa utan om en stikisk dikt på fyrtaktiga jamber, som inleds med en termspäckad uppräkningslista av alla de färdigheter som en bergsman måste behärska. Detta övergår sedan i en påfallande sakrik beskrivning av själva gruvmiljön:

Här ser man hundra slags machiner/
 Hång- wänd- med brått- och stände-wink/

Wänwall och wef/ som gnäller/ winer/
 Konstmästar arbet i hwar link/
 Stånggångar hela milar långa/
 Pumpsätningar til höger res;
 De hjul/ som dra de Konster många/
 Til tjojtals alne högd här ges.
 Men tro mig fritt det mer påkänner/
 Då djupen man befara må/
 På stegar up och ner man ränner/
 Med Blåss i mun och blåsshank på;
 I tunna/ som på lina hänger
 Man måste också åka ned/
 Då tunnan fram och åter slänger
 Hon sparkas bör från klyfter sned.
 Nu slamrar träffen uppå lafwar/
 Nu börjar wind och lina gå;
 Om Hästarna för mycket trafwa/
 Så hänges sten och sugga på.

Så kommer de ovan citerade raderna, i en bön till Gud att han måtte skydda brudgummen från fall. Därefter fortsätter beskrivningen med de olika typer av malm man kan finna och med hur malmen renas i eld i hyttan, hur dess järnhalt provas och hur järnet hanteras av smeden med stångjärns- och kniphammare och bearbetas till "bult- band- knipe-järn och spikar". Därefter beskrivs "Förädlingskonsten", som en bergsman också måste vara hemma i om han vill bli rik och ärad:

Kallhamra/ såga/ swarfwa/ drilla/
 Uthugga/ rita och beslå/
 Och härda/ som plär osa illa/
 Utnöta filar stora/små/
 Polera/ slipa/ skura/ nägla/
 Och wassa til med harts och wax/
 Med en grafstickel konstigt präglä/
 Afklippa/ kanta med en fax/
 Med silf och Koppar löda/ stöpa/
 Förtenna/ hetsa/ göra blått/
 At swärta och med talg anlöpa/
 Förutan tusend annat smått/

Sedan hävdas att brudgummen sedan barnsben har lärt sig hela konsten, och mer därtill som diktaren inte har plats att beskriva. Så följer en uppmaning som har

drag av erotisk gåta, även om det kanske egentligen handlar om att även bruden för med sig ett bruk i boet:

Sköt nu wäl edra små bergsdelar;
 Är pungen til helt bruk än siuk/
 Så kan ni snart få hwad som felar/
 När i nu lägger bruk i bruk.

När brudgummen nu har fått en maka av dygd och ära kan diktaren bara önska ett gott liv på jorden och därefter ett evigt liv i himlen.

Varför just gruvskrifterna är mer realistiskt präglade än andra bröllopskrifter från 1720- och 1750-talen kan man tänka sig minst två förklaringar till. Den ena är av strukturell art. Gruvdrift var ett tema som litterärt sett var relativt nytt. Det betydde, för en bröllopsdiktare som valde detta ämne, att han inte hade mycket mer att hämta ur det litterära arvet än mytologiskt berättande av Lucidors typ. Men eftersom mytologi numera var passé i bröllopskrifter var detta inte längre en fungerande modell. Den andra möjliga förklaringen är av litteratursociologiskt slag. Från 1720-talet och framåt hade bröllopskrifter allt oftare brukat vara mer av en familjeangelägenhet än tidigare: skrivna av nära släktingar som inte framträdde med namn och som i huvudsak var riktade enbart till brudpar och bröllopsgäster, till skillnad från den äldre typen av bröllopskrifter, som oftast var försedda med författarnamn och riktade sig till en vidare offentlighet. Den nya yrkesverksamhet som beskrevs i de familjärt inriktade gruvskrifterna från 1720- och 1750-talen behövde därför inte 'litterariseras' i samma grad som förr i skrifter på temat brudgummens yrke. Den nya faktiska orientering som kännetecknar bröllopskrifterna från dessa decennier har rimligen också gjort det lättare för bröllopsdiktarna att förnöja brudpar och bröllopsgäster genom att göra deras vardagsmiljöer och vardagsord till dikt i dessa skrifter.

Det är dessutom frestande att knyta den nya realismen i gruvskrifterna till det faktum att Bergslagsmiljöerna och i synnerhet Falun kännetecknades av en omfattande miljöförstöring som i sin tur skulle ha flyttat invånarnas fokus från 'litteraturen' till 'verkligheten'. Miljöförstöringen blir tydligt belyst i David Dunérs intressanta uppsats "Helvetet på jorden", om Falun under 1600- och 1700-talen.⁸ Häri citeras bl.a. en Uppsalastudent, som besökte staden vid mitten av 1600-talet: "Husen utvärtes bliva av den rökens ymnighet lika såsom med tjära besprängde. Och det som underligare är, understundom kan folket på gatan ränna huvudena samman, inte seendes vem dem möter på ljusa dagen." Det blev ingalunda bättre under 1700-talet. I Vetenskapsakademiens handlingar av år 1743 skriver, fortfarande enligt Dunér,

Åboprofessorn Johan Browallius att röken från bergshanteringen i Falun är så tät, att mossor, mal och fisk inte kan trivas, och att ”hos människan svider och rinner ögonen, bröstet blir tungt med en besvärlig hosta, hon får halsbränna, huvudvärk, näsblod och hyn blir brun. Lungsoten är mer vanlig här än på andra ställen. Hälften av de vuxna dör i den sjukdomen”. Dunér ger följande kommentar:

Falu gruva var en miljökatastrof. [...] Röken innehöll svaveldioxid i mycket höga halter. Vidare förekom det surt nedfall och stora utsläpp av metaller. Bly, kvicksilver och arsenik fanns i stora koncentrationer. Försurningen tog död på skogen inom en radie på tre-fyra kilometer, nedbrytningen av organiskt material gick långsammare, lavar och mossor saknades eller växte dåligt, och sjön Tiskan nedanför gruvan var så gott som död fram till slutet av 1900-talet.

Även om miljöproblemen kan ha bidragit till att gruvskrifternas fokusering på yrkesutövarna och deras villkor – det är ju bara i dessa skrifter som den realistiska orienteringen blir tydlig – kan detta inte vara någon huvudförklaring. Varken i de studerade gruvskrifterna eller i de övriga, inte här nämnda, handlar det ju om gruvnäringens miljökonsekvenser. I stället handlar det, precis som i den långa raden av tidigare bröllopskrifter på temat brudgummens yrke, om att lovprisa brudgummarna. Liksom tidigare sker detta även här genom att framställa dem som särskilt mångkunniga, modiga, särskilt väl lämpade för de höga krav yrket ställde och särskild värda att få en dygdig brud. Just för att lyfta fram det prisvärda hos dessa litterärt nya yrkesutövare ’behövdes’ den nya realistisk orienteringen. Men även denna realism underordnar sig alltså, åtminstone i detta avseende, genrens gamla krav på litterär stilisering.

Att litteratur fortfarande var ’litteratur’ och inte alls behövde ha något med verklighet att göra syns med all tydlighet i en bröllopskrift från Falun 1751. Det är en herdedikt riktad till apotekarparet Roth-Schulz, av brudens bror David Schulz, som inleds med halvannan sida stikiska alexandriner och avslutas med två jambiska visstrofer. Trots att bröllopet stod i november tecknas först en vårbild: grönskan bryter fram, floden har sluppit isens band och ”vårt Herda-Folk” ger sig ”utur vår Bergstad bort” till ”en skuggrik dæld” med gott om bete för fåren:

Berg, dälдер, löf och gräs uphögte Skaparns lof,
Ther alt hvar nå'nsin sågs, thet fågnad liksom röjde
Och foglen i sin luft Herdinnors hjertan böjde.

Att det, trots att ”vår Bergstad” alltså nämns, ingalunda handlar om verklighetens Falun på 1750-talet framgår av det ovan sagda. I stället handlar det om herde-

diktningens konventioner och om hur dessa fått bestämma miljöskildringen. I dikten beskrivs så först sommaren och dess ljuvligheter och sedan hösten, ”som med sin frucht, är hela årets krona”. Herdarna smeker sina lamm, klipper sina får och skall just – i anknytning till temat ’tidpunkten för bröllopet’ – ta farväl av den ljuva dällden till nästa vår. Men då saknar en av herdinnorna plötsligt ”Systemen Aras” (brudens namn är Sara) och undrar om hon är ”bortförd, ell’ flydd”. Hon får svaret att Aras ”är förlofvad, och nu skal på stunden paras” med herden Xidar (brudgummens efternamn var alltså Roth, på latin *radix*). Herdinnan blir förtvivlad, ”skal jag Aras mista?” men tröstas med att bruden aldrig skall glömma herdinnorna: en anknytning till ännu ett stående tema i brölloppsskrifter i herdemiljö, ’herdinnorna sörjer över att bruden lämnar dem’. Herdinnan ber sedan alla herdar och herdinnor stämma upp en sång som lovprisar ”vårt Herda-Par”. Alla herdar tar fram sin ”skogs-skalmeja” och alla klippor, dalar och trädstammar genljuder av deras musik. Lyckönskan går även den i herdestil:

Så många vågor varje flod
Med sina hvälfda gånger gifver;
Så nöjsam, fruktbar, skuggrik, god
Städs denna dällden varit, blifver;
Så ymnig, riklig, fro,
Bli Aras, Xidars bo.

Du bleka afunds följe fly,
Fly bistra oro, sorgsne stunder,
Stig ner til Plutos sidsta sky,
Utöf ther grymhet, gör ther under;
Men Pan gif gylden tid,
Un Herda-Paret frid.

Ännu skulle det dröja länge innan realism var något självklart i texter som ville framstå som ’litterära’.

Noter

1. Citaten är hämtade ur en brölloppsskrift till bergsmannaparet Rothof-Efvert 1757. Skriften finns i två exemplar i huvudsamlingen av tillfällesskrifter i UUB, av vilka den ena är tryckt i Skara, den andra i Stockholm. Dikttexterna är identiska, men det finns några små skillnader mellan titelbladen: i Skaraskriften kallas brudgummen bruksdirektör, i Stockholmskriften bergsman. Vilken skrift som är det original som användes vid bröllopet kan jag inte avgöra.

2. Materialet har hämtats ur huvudsamlingen av personvers i UUB.
3. I Simon Skragges *Gladbbart Bröllops Råd* till det prästerliga brudparet Hoflander-Skragesdotter, utan år, som jag har daterat till 1650.
4. I skriften APOLLOS *Domm Emillan Themis ok Frigga* till det adliga brudparet Strijek-Ribbing 1673.
5. Michael Groletts CUPIDO *Blifwer en Kiöpman och lyser sin Marcknad*, 1659.
6. Skriften gäller de ofrälse ståndspersonerna Trotzig-Funck: brudgummen var "Inspector öfwer Stora Koppar-Bergs Koppar-Räntan".
7. Skriften anknyter här också till en annan i samtiden populär brölloppstatistik som jag har kallat 'bröllopets förhistoria'.
8. David Dunér, "Helvetet på jorden: Resor till Stora Kopparbergs gruva", i Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist, *Förmoderna livsbällningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen* (Lund, 2008), s. 215 f., 220.

Summary:

A Miner's Lot: Some Enlightenment Tendencies in Wedding Poetry from the 1720s and 1750s

The article discusses new tendencies in eighteenth-century wedding poetry, tendencies which can briefly be described in terms of a backlash against fantastic storytelling and an orientation towards more realistic descriptions, often coupled with a deliberative rather than demonstrative rhetorical approach. The shift is demonstrated first through a broad survey of themes in Swedish wedding poetry from the seventeenth and eighteenth centuries, and then through analyses focusing on two poems of the new kind which thematize the groom's profession through descriptions of mining work astonishingly 'realistic' for the time. The main explanation for this is that there were no venerated models to follow when writing about these themes, as well as the fact that the poems were not written for public but for private use. The poems are then compared with other poems from the same mining area, but with learned themes more typical of the wedding poetry of the time. It is then concluded that Swedish poets still had a long way to go to be able to incorporate such 'realistic' features into the conception of what 'poetry' was considered to look like.

Keywords: wedding poetry, mining.